

ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ФОНЕТИКО-ФОНЕМАТИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МОВЛЕННЯ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Ю. В. Рібцун, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник лабораторії логопедії Інституту спеціальної педагогіки НАПН України, м. Київ

Формування у дітей фонетико-фонематичної компетентності мовлення — важлива складова корекційно-розвивальної роботи у спеціальному дошкільному навчальному закладі компенсального типу. Фонетико-фонематична сторона мовлення має дві важливі складові, які тісно взаємопов'язані та взаємообумовлені:

- фонетичну;
- фонематичну.

Фонетична складова мовлення включає вимову звуків як результат узгодженої роботи обох відділів мовленнєвого апарату, а саме центрального та периферичного.

Центральною ланкою мовнорухового аналізатора є тім'яний відділ головного мозку, де аналізується інформація про положення органів мовленнєвого апарату під час процесу мовлення, та лобний відділ (центр Брока), який програмує та здійснює контроль за виконанням рухів.

Периферичний відділ мовленнєвого апарату має у своєму складі три відділи:

- *дихальний* — забезпечує енергетичну основу мовлення (діафрагма, легені, бронхи, трахея, гортань);
- *голосовий* — бере участь в утворенні звуків (гортань з голосовими зв'язками);
- *артикуляційний* — перетворює звук, який виникає у гортані, у власне мовленнєвий (ротова та носова порожнини).

До провідникового відділу аналізаторів належать три пари черепно-мозкових нервів (язикоглотковий, блукаючий, під'язиковий), а також підкоркові утворення, що передають перероблену інформацію до кори (Т. І. Науменко, Г. Д. Розенгарт-Пупко, С. Н. Цейтлін та ін.).

Фонематична складова мовлення визначає здатність розрізняти та диференціювати фонемами рідної мови, що забезпечується роботою мовнослухового аналізатора.

Центральним відділом мовнослухового аналізатора є скроневий відділ доміантної півкулі (центр Верніке), де здійснюється аналіз почутого та відтворюваного мовлення, тобто відбувається звуковий аналіз та розрізнення близьких за акустичними параметрами звуків.

Периферичний відділ мовнослухового аналізатора знаходиться у кортіївому органі та здійснює прийом слухової інформації, у т. ч. й мовленнєвих звуків. Провідниковий відділ забезпечується великою кількістю ланок передач (корінець присінково-завиткового нерва, довгастих мозок, мозочок, середній мозок, медіальне колінчасте тіло). Ядра нижніх горбків середнього мозку є координатором генетично визначених рефлексорних рухів на різні характеристики звука: його напрямком, одночасне звучання двох компонентів із різною частотою, зміни частот тощо (Л. О. Бадалян, В. Д. Сокур, Г. М. Чайченко, В. О. Цибенко та ін.).

На ранніх етапах провідну роль у розвитку мовлення дитини відведено формуванню *фонематичного слуху* — здатності розрізняти звуки мовлення, впізнавати їх, адже саме фонематичний слух створює основу для повноцінного фонематичного сприймання.

Структура процесу фонематичного сприймання є багаторівневою, розрізняють сенсорний, перцептивний і смисловий рівні. На сенсорному рівні відбувається диференціація звуків мовлення за акустичними ознаками, на перцептивному — виділення

константних корисних ознак фонем (усвідомлення положення органів артикуляційного апарату під час вимови певного звуку в різних фонетичних позиціях) та їх узагальнення, а на смислового здійснюється розуміння значення цілих слів (Є. Ф. Соботович, І. Е. Соботович).

До двох років дитина у нормальному онтогенезі добре розрізняє на слух усі звуки мовлення, що свідчить про достатній рівень розвитку у неї фонематичного слуху, а отже, і слухового сприймання (сенсорний рівень). У словах з'являються стійкі звукові заміни, що обумовлені недостатньою сформованістю артикуляційної бази звуків (тобто неправильним положенням органів мовнорухового апарату).

До 2,5 років дитина вже добре диференціює слова-пароніми (чи квазіомоніми, як зазначають українські лінгвісти), що різняться акустично та артикуляційно далекими звуками (наприклад, [б] — [г]: *білка-гілка*), артикуляційно далекими, але акустично близькими звуками (наприклад, [с] — [ш]: *миска-мишка*).

У три роки дитина розрізняє пароніми, що містять артикуляційно близькі, але акустично далекі звуки (наприклад, [р] — [л]: *Марина-малина*), артикуляційно та акустично близькі звуки (наприклад, [и] — [і], [з] — [с]: *дим-дім, коза-коса*). До 4–5 років дитина диференціює всі звуки мовлення, як на слух так і у вимові.

Паралельно з розвитком фонематичного слуху в дитини формується *фонетичний слух*, тобто вміння сприймати та аналізувати складову структуру мовлення. Завдяки фонетичному слухові дитина впізнає фонему в різних фонетичних позиціях, виділяє з різних складових ланцюжків, у дошкільників формуються практичні звукові та морфологічні узагальнення. Фонетичний слух оцінює також спотворену вимову. Фонематичний і фонетичний слух разом формують мовленнєвий слух, який оцінює правильність почутого мовлення та контролює власне.

Після чотирьох років у дітей починають з'являтися первинні навички звукового аналізу, що є важливою передумовою опанування у подальшому писемного мовлення. З 5 років і впродовж навчання у початкових класах у дітей формуються та закріплюються вміння розрізняти голосні і приголосні, тверді та м'які, дзвінки та глухі

звуки, здійснювати частковий і повний звуковий аналіз слів, знаходити близькі за звучанням слова, пояснювати значення слів-паронімів, не допускати помилок у їх написанні.

Пропонуємо у вигляді таблиці програму корекційного навчання з розвитку *фонетико-фонематичної компетентності*. Програма може бути використана вчителем-логопедом під час роботи з дітьми, починаючи з середнього дошкільного віку.

Програма складена відповідно до чинної програми розвитку дитини дошкільного віку «Я у Світі» з урахуванням як загальноосвітніх, так і корекційних завдань розвитку, навчання та виховання.

Доцільно зазначити, що у колонці «*Спрямованість корекційно-розвивальної роботи*» біля кожного із намічених завдань стоїть одна чи кілька літер:

- *Л* означає, що основне навантаження виконуваної роботи припадає на вчителя-логопеда;
- *В* — вихователів;
- *П* — практичного психолога;
- *М* — музичного керівника;
- *Ф* — інструктора з фізичної культури;
- кілька літер, розташованих поряд, означають, що ці завдання педагога виконують спільними зусиллями.



ХРОНІКИ ОСНОВА

Журнал для педагогів

МИНУЛОГО 10-РІЧЧЯ

Виходять друком регулярні повнокольорові вкладки з научно-дидактичними матеріалами. З'явилися «Дистанційна академія» і «Вчительський журнал».

Нова фішка «Основи» — скетч-коди в журналах для одержання сертифікатів і оформлення передплати зі знижкою 20 %.

В Україні введено обов'язкову дошкільну освіту п'ятирічок, запроваджено інклюзивну освіту.

Лютий — XXI Зимово Олімпіада (Ванкувер, Канада).

Травень — американські вчені на чолі із Вентером вперше в історії синтезували штучну клітину.

Червень–липень — 19-й чемпіонат світу з футболу вперше проводили на території африканського континенту — у ПАР.



Логопедична мозаїка

Сфери життє-діяльності	Змістові лінії	ФАО*	Показники розвитку дошкільника	Спрямованість корекційно-розвивальної роботи	Засоби забезпечення
ФОНЕТИКО-ФОНЕМАТИЧНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ Імпресивне мовлення					
Слухова увага та пам'ять, спрямованість уваги на фонологічну структуру слова					
Культура	Предметний світ. Світ гри	П М Ф Х	Знає, що спеціальні машини (швидка допомога, пожежна) користуються світловими (мигтлива лампочка) та звуковими сигналами, що допомагає попередити інший транспорт про терміновість їх виклику. Знає про призначення світлофора, розрізняє його кольори та значення кожного з них. Знає та виконує правила дорожнього руху. Реагує на звуковий сигнал, гучність музики чи мовлення, змінює напрям і характер руху (-ів) залежно від зміни звукового сигналу. Може запам'ятати 3–5 зображень, окремих рухів або їх простих серій, послідовність звучання 3–4 музичних інструментів (<i>дзвіночок, барабан, музичний молоточок, трикутник</i>), показати і відтворити її. Слухає як немовленнєві, так і мовленнєві звуки навколишнього середовища, розрізняє їх. Плеще в долоні (подає якийсь інший сигнал), почувши серед низки слів таке, яке задалегідь запропонував педагог (<i>коза — мило, веза, коза, каша</i>). У реченні чи в потоці слів помічає слово, навмисне спотворене педагогом	Формування спрямованості уваги на фонологічну структуру слова (Л, В). Диференціація мовленнєвих і немовленнєвих звуків, звучання музичних іграшок (Л, В). Удосконалення процесів цілеспрямованого запам'ятовування та довільного пригадування (Л, В, П). Розвиток зорового, слухового сприймання, уваги та пам'яті, слухового, зорового, рухового контролю, мисленнєвих операцій аналізу, синтезу, порівняння (Л, В, П). Виховання уважності, дисциплінованості, навичок безпечної поведінки на дорозі (В)	Ігри-заняття, пішохідний перехід, спостереження, екскурсії, читання художніх творів, розповіді педагога, музично-дидактичні ігри, дидактичні ігри та вправи: «Світлофор Моргайко», «Будь уважним», «Раз, два, три — відтвори», «Покажи знак»
Слуховий та слухо-просторовий гнозис					
Культура	Предметний світ. Світ гри.	М П Х	Розрізняє за зовнішніми ознаками та звучанням окремі музичні інструменти (<i>молоточок, трикутник, бубон, дзвіночок, барабан</i>).	Удосконалення слухового та слухо-просторового гнозису (Л, В, М).	Ігри-заняття, слухання музичних творів;

* ФАО — форми активності особистості; Е — емоційно-ціннісна, М — мовленнєва, П — пізнавальна, С — соціально-моральна, Т — творча, Ф — фізична, Х — художня.

Сфери життєвості	Змістові лінії	ФАО*	Показники розвитку дошкільника	Спрямованість корекційно-розвивальної роботи	Засоби забезпечення
	Світ мистецтва		Із заплученими очима серед низки музичних інструментів впізнає той, який гільки-но звучав, і перевіряє правильність свого вибору грою на ньому. Впізнає та відтворює послідовність звучання 3–4 музичних інструментів. Із заплученими очима визначає місце джерела звука	Розвиток зорового, слухового сприймання, уваги та пам'яті, мисленневих операцій аналізу, порівняння (Л, В, П). Виховання вміння зосереджуватися на завданні (В, П)	Музично-дидактичні ігри, ігри з музичними інструментами, дидактичні ігри та вправи: «Почуй і відтвори», «Впізнай за звучанням», «Де подзвонили?», «Оркестр» [6, С. 226–229; 7, с. 12–21]
Фонематичне сприймання на перцептивному рівні					
Культура	Предметний світ.	М П Ф	Слухає та концентрує свою увагу на звуках навколишньої дійсності. Розрізняє мовленнєві та немовленнєві звуки. За завданням педагога реагує на зміну звукового сигналу певним рухом (руками). З опорою на зразок відтворює послідовність звучання музичних інструментів. Розуміє, що від заміни одного звука іншим змінюється значення всього слова (<i>мишка — посуд, а мишка — маленька тваринка</i>). Розрізняє на слух слова-пароніми, назви яких містять:	Створення сприятливих умов для подальшого формування фонематичних функцій (Л). Диференціація мовленневих і немовленневих звуків (Л, В). Ознайомлення з паронімами — словами, схожими за звучанням (Л, В). Розуміння смислового значення слова залежно від його звукового складу (Л, В). Вироблення уваги до звукового оформлення слова (Л, В). Розвиток слухового сприймання, уваги, пам'яті, фонематичної уваги, мисленневих операцій аналізу, порівняння (Л, В, П). Виховання чуття мови (Л, В)	Ігри-заняття, самостійна ігрова діяльність, спостереження, дослідницька діяльність, дидактичні ігри та вправи: «Відгадай за звуком», «Що шумить?», «Чутливе вушко», «Показки пари», «Схованки», «Непосиди» [6, с. 229–231; 43]
Я Сам	Фізичне «Я»		<ul style="list-style-type: none"> • акустично та артикуляційно далекі звуки (наприклад, [м] — [р] — <i>мак — рак</i>); • артикуляційно далекі, але акустично близькі звуки (наприклад, [ш] — [с] — типу <i>каша — каса</i>); • артикуляційно близькі, але акустично далекі звуки (наприклад, [р] — [л] — типу <i>Яринка — ялинка</i>); • артикуляційно та акустично близькі звуки (наприклад, [з] — [с] — типу <i>казка — каса</i>); показує відповідні зображення. 		
			Розрізняє та показує серед запропонованих врозкид зображень предметів ті, які позначають слова-пароніми (<i>мишка, мишка, миска</i>)		

Сфери життє-діяльності	Змістові лінії	ФАО*	Показники розвитку дошкільника	Спрямованість корекційно-розвивальної роботи	Засоби забезпечення
Слуховий контроль					
Культура	Предметний світ. Світ гри	М П	Помічає відсутність чи надмірність деталей на предметах простої конструкції чи їх зображеннях. Знаходить слові невідповідності на сюжетних картинках. За кількісного промовляння педагогом слів і речень контролює їх фонетичну правильність, ствердно чи заперечно хитаючи головою. З опорою на картинку розрізняє на слух: • слова на позначення паронімів і речення із ними; • слова із використанням звуків, далеких за акустико-артикуляційними ознаками*; • слова із використанням звуків, близьких за акустико-артикуляційними ознаками**	Формування навичок слухового контролю (Л). Розвиток зорового, слухового сприймання, уваги та пам'яті, фонематичного сприймання, мисленевих операцій аналізу, порівняння, зорового, слухового контролю (Л, В, П). Попередження виникнення оптичних дисграфій і дислексій (Л, В). Виховання уважності, зосередженості (В, П)	Ігри-заняття, спостереження, дослідницька діяльність, дидактичні ігри та вправи: «Склади предмет», «Так чи ні?», «Що неправильно намалював художник?», «Виправ Невмійка» [6, с. 231–232]
Фонематичні уявлення					
Культура Я Сам	Світ гри Соціальне «Я»	М П С	Слідкує за своїм зовнішнім виглядом, без нагадування дорослих по можливості виправляє недоліки в одязі та зачісці. Прагне підтримувати порядок в ігровому куточку та шафочці для одягу. Знає правила культури поведінки і старасться дотримувати їх. Виконує правила гри. Слідкує за фонетичною відповідністю називання педагогом зображення, ствердно або заперечно хитаючи головою***. Із закупшеним кінчиком язика, з метою уникнення можливості промовляння, серед ряду картонок, у т. ч. й конфліктних, показує ті, які містять у назві заданий звук	Створення сприятливих умов для подальшого формування фонематичних функцій (Л). Формування чітких фонематичних уявлень і попередження на цій основі дизорфографій, дисграфій і дислексій (Л). Розвиток зорового, слухового сприймання, уваги, мисленевих операцій аналізу, порівняння (Л, В, П). Виховання охайності, морально-етичних норм (В)	Ігри-заняття, спостереження, самостійна ігрова, трудова діяльність, дидактичні ігри та вправи: «Трик-трак, чи це так?», «Правко і Неправко», «Покажи всі предмети зі звуком...»

* Тільки на матеріалі звуків, що дитина вимовляє правильно.

** Які не змішуються у мовленні дитини.

*** Мовленнєвий матеріал до ігор-занять добирають індивідуально, з урахуванням тих звуків, які дитина вимовляє неправильно.

Сфери життє-діяльності	Змістові лінії	ФАО*	Показники розвитку дошкільника	Спрямованість корекційно-розвивальної роботи	Засоби забезпечення
Складова структура слів					
Культура	Предметний світ. Світ гри	П М Ф Х	Утворює множини однорідних предметів. Виставляє (викладає) предмети (елементи конструктора чи візерунка) у певній послідовності. Із задоволенням слухає віршовані мініатюри, відчуває притаманний кожній із них ритмічний малюнок. За наслідуванням, а згодом самостійно, грає на музичних інструментах (трикутничок, барабан, маракас), дотримуючи певного ритму. Відтворює спочатку за наслідуванням ритмічний складовий малюнок слів без збігу приголосних, а згодом — самостійно	Формування на практичному рівні розуміння уявлень про склад і складоподіл (Л, В). Спрямовання уваги на звукоскладову структуру слова (Л, В). Окреслення складового малюнка слова (Л, В). Розвиток слухового сприймання, уваги та пам'яті, мисленневих операцій аналізу, синтезу, порівняння, класифікації, зорового, рухового контролю, чуття кольору та ритму (Л, В, М, Ф, П). Виховання уважності, терплячості (В, П)	Ігри-заняття, конструктивна діяльність, викладання візерунків, ігри з мозаїкою, малювання, читання художніх творів, логоритміка, артикуляційні вправи: «Годинничок», «Гойдалка», «Котушка», рухливі ігри: «Пухнасті зайченята», «Веселі жабки», «Жваві білченята» дидактичні ігри та вправи: «Раз, два, три — повтори», «Хай кожен поплеще, як я» [6, с. 261–262]
Операція ймовірного прогнозування на фонологічному рівні					
Культура	Предметний світ. Світ гри	П М	Вміє правильно продовжити розпочатий педагогом ряд (<i>червона квіточка — зелений листочок — червона квіточка</i>), самостійно викласти послідовність подій, використовуючи 2–4 прості сюжетні картинки. Вибирає серед зображень ту картинку, на якій назва предмета починається / закінчується на вказаний учителем-логопедом склад	Формування операції ймовірного прогнозування на фонологічному рівні (Л, В). Розвиток зорового, слухового сприймання, уваги та пам'яті, мисленневих операцій аналізу та порівняння, зорового контролю, вміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки (Л, В, П). Виховання терплячості, уважності, охайності (В)	Ігри-заняття, ігрова, конструктивна, образотворча діяльність, дидактичні гри та вправи: «Продовж ряд», «Виклади ряд», «Знайди картинку», «Будь уважним»